

UDK: 101.1 (045)

Bahrom JUMAYEV,
Qarshi davlat universiteti bo'limi boshlig'i
E-mail: bahrom.jumayev@bk.ru

Shahrisabz davlat pedagogika instituti falsafa doktori DSc B. Omonov taqrizi asosida

PHENOMENON OF HISTORICAL MEMORY: SOCIAL PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Annotation

The article explores the phenomenon of historical memory, its role in the formation of social life as a subjective reality and the person as a representative of the people, the nation, aspects related to such concepts as "historical knowledge", "historical consciousness" and "historical thinking" from a socio – philosophical point of view.

In Uzbekistan, in the years of independence, the warming of history and the problems of shaping historical memory increased. Today, our people, our nation are looking at the study of its historical roots, the historical and cultural heritage that our great ancestors had buried, as a condition for the construction of a new Uzbekistan, the foundation of the third Renaissance. This phenomenon has its own scientific, gnoseological and positive practical significance.

Keywords: historical knowledge, historical consciousness, historical thinking, phenomenon, cultural heritage, social historical reality, ethnomethodological feature, national identity awareness, historical-cultural paradigm.

ФЕНОМЕН ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье с социально – философской точки зрения исследуется феномен исторической памяти, ее роль в общественной жизни как субъективной реальности и в формировании личности как представителя народа, нации, аспекты, связанные с такими понятиями, как "историческое знание", "историческое сознание" и "историческое мышление".

В годы независимости в Узбекистане возрос интерес к истории и проблемам формирования исторической памяти. Сегодня наш народ, нация рассматривают изучение своих исторических корней, историко-культурного наследия наших великих предков как условие построения нового Узбекистана, фундамента третьего возрождения. Это явление имеет свое научное, эпистемологическое и социально-практическое значение.

Ключевые слова: Историческое знание, историческое сознание, историческое мышление, явление, культурное наследие, общественно-историческая действительность, этнометодологическая характеристика, национальное самосознание, историко - культурная парадигма.

TARIXIY XOTIRA FENOMENI: IJTIMOY FALSAFIY TAHLIL

Annotatsiya

Maqolada tarixiy xotira fenomeni, uning subyektiv voqelik sifatida ijtimoiy hayot va shaxsning xalq, millat vakili sifatida shakllanishidagi o'rni, "tarixiy bilim", "tarixiy ong" va "tarixiy tafakkur" kabi tushunchalar bilan bog'liq jihatlari ijtimoiy – falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etilgan.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida tarixga va tarixiy xotirani shakllantiish muammolariga bo'lgan qiziqish oshdi. Bugun xalqimiz, millatimiz o'zining tarixiy ildizlarini, buyuk ajdodlarimiz qoldirgan tarixiy-madaniy merosni o'rganishga Yangi O'zbekistonni, Uchinchi renessans paydevorini barpo etish sharti sifatida qaramoqda. Ushbu fenomen o'zining ilmiy, gnoseologik va ijtimoiy amaliy ahamiyatiga egadir.

Kalit so'zlar: Tarixiy bilim, tarixiy ong, tarixiy tafakkur, fenomen, madaniy meros, ijtimoiy tarixiy voqelik, etnometodologik xususiyat, milliy o'zlikni anglash, tarixiy-madaniy paradigma.

Kirish. Tarixiy xotira fenomeni va uning etnometodologik asoslari ilm-fanda yetarli o'rganilmagan. Ijtimoiy tarixiy voqelik va unga munosabat ko'rinishi hisoblanadigan tarixiy xotira nafaqat alohida fenomen, shu bilan birga, o'zining etnometodologik xususiyatlari, immanent belgilariga ham ega hodisadir. U, falsafiy mohiyatiga ko'ra, boshqa hodisalarga o'xshamaydi, ulardan retrofalsafiy va etnometodologik jihatlari bilan keskin farq qiladi. Hatto bilish jarayoni ham retrofalsafiy va etnometodologik jihatlarga ega bo'lmasligi, ongning psixologik imkoniyatlari bilan chegaralanishi mumkin. Tarixiy xotira esa ushbu ongni nafaqat o'z ichiga oladi, balki uni yangi, hali ochilmagan, ma'lum bo'lmagan faktlar, misollar va voqeliklar bilan boyitadi. Biroq bu faktlar, misollar va voqeliklarning roli, gnoseologik funksiyalari, taniqli Kaliforniyalik sotsiolog va madaniyatshunos G.Garfinkel konsepsiyasiga muvofiq, "mustaqil fenomenlar" sifatida asoslanishi zarur. Insonlarning

oddiy xatti-harakatlari bilan betakror fenomenlar o'rtasida etnometodologiya uchun muhim, ratsional tahlil qilinishi mumkin bo'lgan, "anglanadigan situatsiyalar" mavjudki, tadqiqotchi ularni keng omma yoki xalq hayotiga taalluqli ekanidan kelib chiqib fikr yuritadi. Buning uchun qator shart - sharoitlar, masalan, "situatsiyaning real bo'lishi", uning uydirma emas, anglanadigan voqelik bo'lishi, yetkaziladigan xabarlarining ketma - ket va mantiqiy bo'lishi, eng muhimi ularga "xolisona, obyektiv yondashish uchun zarur sotsial tashkil etilganlik bo'lishi" lozim [1]. Tarixiy faktlarni tahlil qilishda, tarixiy xotira fenomenini anglashda ushbu etnometodologik talabni doim nazarda tutish kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Falsafaga "fenomen"ni alohida kategoriya va voqelik sifatida olib kirgan nemis faylasufi Immanuel Kant (1724-1804) hisoblanadi. Uning yozishicha, "Inson tajribalarining umumiy xususiyati, talqini empirik, ularning obyektleri esa fenomenlardir.

Tajribalar qonunlari va, umuman, har qanday hissiy bilish esa fenomenlar qonunlari deb ataladi” [2]. Ma'lumki, barcha voqea va hodisalar, shu jumladan, fenomenlar ham, vaqt va makon bilan bog'liq. Agar fenomen hissiy bilish obyektlari sifatida kelsa, “makon hissiy idrok etiladigan dunyoning mutlaq birinchi prinsipidir, chunki, Koinotdagi obyektlar fenomenlar bo'lgani uchun emas, balki, asosan shuning uchunki, u o'z mohiyatiga ko'ra, hissiy bilishga oid barcha narsalarni qamrovchi yagona umumiy prinsipdir. Nima bizning hislarimizga obyekt sifatida ta'sir etsa, u fenomenidir. Fenomenlar birinchidan, fizikada tashqi his fenomenlari, ikkinchidan, psixologiyada ichki his fenomenlari sifatida qaraladi va ochib beriladi” [2]. I.Kantning fikrlaridan ma'lum bo'ladi, insonning hissiy bilishlariga ta'sir etuvchi tashqi obyektlar va “ichki his” obyektlari fenomenlardir. Tarixiy voqelikka nisbatan ular “inson ongi, shuuri va tasavvurlaridan tashqarida, shaxs tug'ilmasidan oldin yaratilgan, avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan obyektlardir. Tarixiy-madaniy merosga xos bo'lgan traditsionalizm va vorisiylik, uzluksizlik aynan ichki ma'naviy omilga, etnopsixologik ta'sirlarga e'tibor berishni taqozo etadi” [3]. Etnometodologik nuqtai nazardan qaraganda, tarixiy voqeliklarni alohida fenomen sifatida qarash duch kelgan hodisalarni emas, balki xalq hayotiga taaalluqli, ratsional anglanadigan, xolisona va obyektiv baholanadigan faktlar, misollar va hodisalarni o'rganishni taqozo etadi. Etnometodologiyaning asosiy prinsipiga ko'ra, hodisalar oddiy xatti-harakatlardan iborat bo'lmasligi, ular ratsional baholanadigan, “muammoli fenomen” bo'lishi darkor [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiy-falsafiy, qiyosiy va tizimli tahlil, analiz va sintez, kompleks yondashuv usullari va tarixiylik, mantiqiylik hamda vorisiylik metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Jamiyat bir bosqichdan ikkinchi bosqichga, bir tarixiy - madaniy paradigmadan ikkinchi tarixiy - madaniy paradigмага o'tayotganida o'z taraqqiyotiga asos va ideal qidiradi. Jamiyat ushbu asosni, idealni o'zining rivojlanish tarixidan, turli ijtimoiy bosqichlarni bir-biriga tadjriy ulab va ular talablariga javob berib kelgan konseptual modellardan, ya'ni obyektiv baholaridan fenomenlardan, tarixidan qidiradi. Chunki hech bir xalq, millat, ispan faylasufi Xose Ortega i-Gasset aytganidek, “Tarix sahnasiga osmondan osilib tushmaydi,”[5] ular o'zining ijtimoiy - tarixiy tajribalariga tayanadi, ushbu tajribalarni yanada rivojlantirishga, davom ettirishga ehtiyoj sezadi. Taraqqiyot ideali esa gipotetik xususiyati bilan davrdan o'zishga, ushbu davrni ma'lum bir ideya, model, gipoteza tarzida tasavvur etib, jamiyatni yangi bir ijtimoiy borliq yaratishga undaydi. Unda reflektiv va areflektiv, dolzarb va dispozitsional yondoshuvlar uyg'unlashib, inson "Men"ida xayol, o'y, model, andoza, gipoteza tarzida keladi. Har ikki holda, ya'ni jamiyat bir tarixiy - madaniy modeldan ikkinchi tarixiy - madaniy modelga o'tayotganida ham, o'z taraqqiyotiga ideal tanlayotganida ham tarixiga, o'tmishiga murojaat etadi, ajdodlari to'plagan, ratsional xususiyatga ega ijtimoiy - tarixiy tajribalarga tayanadi. Buni esa tarixiy xotirasiz va tarixiy bilimsiz amalga oshirish qiyin.

Tarixiy xotiraga murojaat etmaydigan xalq, millat, shaxs yo'q. Ijtimoiy ong hech qachon o'zining negizidan voz kechmaydi, u o'tmishga murojaat etish, undan madad izlash immanent xususiyati ekanini biladi. Biroq ma'lum bir obyektiv va subyektiv sabablar bois ijtimoiy ongda, borliqda nigilistik qarashlar shakllanishi va ularning fikrlash tarziga aylanishi, ko'pchilik ongini o'ziga itoat ettirishi, ularning fikrlash tarziga aylantirishi mumkin. “Ma'lumki, - deb yozadi Germaniya Xalq Universitetlari Uyushmasining Xalqaro hamkorlik instituti mintaqaviy koordinatori (dvv international)” Uve Gartenshleger (Bonn), -har - bir hal qiluvchi voqea yoki shokdan keyin xotiradan chiqarib tashlash

bosqichi keladi, bu shaxs va jamiyatga ham tegishli. Biroq jamiyat va shaxs o'tmish bilan til topishishi, sodir bo'lganlarni anglashi va oxir -oqibatda qabul qilishi, o'zgarishlarga yuz ochishi uchun bu himoya reaksiyasi ortidan sodir bo'lgan voqeani tushunish bosqichi kuchga kirishi lozim. Aks holda, shaxsiy jihatdan ham, siyosiy jihatdan ham o'ta ta'sirli bo'lgan afsona va aqida (stereotip)lar yuzaga keladi.” [6,7-28 b.]. Haqiqatdan ham, “xotiradan chiqarib tashlash bosqichi” deyarli barcha bosqichlarda, avlodlarda kuzatiladi. Uve Gartenshleger tavsifiga ko'ra, tarix “vaqt bilan suhbat” sifatida taqdim etiladi. Bu g'oyani qo'llab - quvvatlovchi kishi insoniyat uchun inkor qilib bo'lmaydigan haqiqat kam ekanligini, o'zgarishlarga ochiq yuz bilan qarash lozimligini va kim xaq” ekanligini aniqlash murakkabligini anglaydi. Bu bilan muallif “vaqt bilan suhbat”ni, ya'ni tarixni, o'tmishni o'rganish, ayniqsa baholash murakkab ekanligini ta'kidlamog'chi.

Tarix, o'tmish xaqida fikrlamagan, biror asar yozmagan ilm kishisi topilmaydi. E'tiborli har qanday fikrdan tarixga daxldorlik, o'tmishga munosabat topsa bo'ladi. Shuning uchun tarixga oid adabiyotlar shunchalik ko'pki, ularning barchasini o'rganish, tahlil qilish imkoni yo'q. Ammo biz, tadqiqotimizning maqsadidan kelib chiqqan holda, tarix falsafasida qaror topgan, keng tan olingan etnometodologik konsepsiyalarni tahlil qilish bilan cheklanishga majburbiz. Ushbu konsepsiyalarni biz quyidagi yo'nalishlarga ajratamiz:

1. Mifologik.
2. Teologik.
3. Ekzistensial.
4. Gnoseologik.
5. Aksiologik.
6. Istoritsizm.
7. Marksistik, sinfiy.
8. Etnologik.
9. Ratsional, optimistik.

Ilmiy adabiyotlarda boshqa yo'nalishlar ham mavjudligi qayd etiladi. Masalan, falsafa fanlari doktori P.K.Grechko tarixning konseptual modellari sifatida sikllik, patternlik, metapatternlik, linearlik, spirallik, kovariantlik, modernistik va utopik yondoshuvlar mavjudligini ko'rsatadi [7]. Mazkur yo'nalishlar muallifning tadqiqot maqsadi va predmetiga oid gnoseologik izlanishlariga mos keladi. O'rni kelganida biz ularga munosabatimizni bildirib o'tamiz.

Tarixni mifologik talqin qilish deyarli barcha xalqlarda, ilk kosmologik qarashlarda uchraydi. Ushbu yondashuvga muvofiq borliqni xudo, ilohiy kuchlar yaratgan va ularning hayoti, faoliyati, odamlar bilan munosabatlari tarix, tarixiy jarayonlar sifatida talqin etiladi.

Miflarga muvofiq tarixni harakatlantiruvchi kuchlar xudolar, avliyolar, ilohiy qudratga ega devlar, farishtalar, odamsimon mavjudodlardir. Akademik A.F.Losevning yozishiga ko'ra, miflar ilk odamlarning hayot falsafasi, dunyoqarashi edi, ular mohiyatan o'zini miflar orqali anglagan, idrok etgan. Xudolar borliqni yaratib, kishilar hayotiga ma'no baxsh etgan, kishilar esa xudolar orqali o'zining hayotini, irodasini, borliqni anglaganlar [8]. Ushbu jarayondan vaqtni, tarixni, o'tmishni eslash xam chekkada qolmagan. Miflar ilk odamlar uchun ham ijtimoiy hayot, ham tarixiy haqiqat edi.

Mifologik yondashuv real tarixiy voqelikdan emas, balki ilk odamlarning borliqni anglashga qaratilgan ilk tasavvurlaridan kelib chiqadi. Aslida miflarning yashovchanligiga aqlu idrokning zaifligi, kishining ratsional fikrlashga ishtiyog'i yo'qligi sabab emas, balki, A.F.Losev qayd etganidek, "miflarning inson qalbi, ruhiga yaqinligidir" [9].

Teologik yondashuv negizida tarixni, o'tmishni ma'lum bir diniy konsepsiyalarga, qarashlarga muvofiq yoritishga intilish yotadi. Shu o'rinda mashhur ingliz tarixchisi

va faylasufi Arnold Toynbining asarlarini eslash mumkin. Tarix falsafasining "ustunlaridan biri" [10].sifatida tan olingan A.Toynbi (1889-1975) butun hayoti va ijodi jarayonida sivilizatsiyalarning tug'ilish, shakllanish, rivojlanish va tanazzulga yuz tutish sabablarini, qonuniyatlarini o'rganib, ular negizida yan (ayol, yorug'lik, ijobiy) va in (erkak, korong'ilik, salbiy) yoki "Da'vat – Javob" konsepsiyasi yotadi, degan xulosaga keladi. Mazkur konsepsiyadan kelib chiqqan holda, u insoniyat tarixida yuzaga kelgan sivilizatsiyalarni 21 taga klassifikatsiya qiladi, tarix sahnasidan tushib qolgan madaniyatlarning so'nish, tanazzulga uchrash boislari ochib beradi.

Insoniyat tarixi etnometodologik mohiyatga ega ideal hayotga, taraqqiyotga intilgan. Ammo real tarixiy hayot, o'tmishda yuz bergan voqealar mukammal, ideal holat emasligi bilan farq qilgan. Shuning uchun A.Toynbi "tarixda real hayotni ideal tasavvur bilan muvofiqlashtirish Da'vat va Javob ijtimoiy -tarixiy jarayonlarining natijasidir," [11]. degan xulosaga keladi. U "Da'vat va Javob"ni qandaydir ilohiy kuch, sivilizatsiyalarning taqdiriga ta'sir etuvchi ilohiy prinsip darajasida talqin etadi. Shu bilan birga A.Toynbi "Da'vat va Javob"ni ijtimoiy - tarixiy jarayonlardan qidiradi. Shuning uchun goho "Da'vat va Javob" reallik ifodasi, talqini kabi qabul qilinadi. A.Toynbi sivilizatsiyalarni tirik organizm sifatida qarab, ularga tug'ilish, o'sish, kuchga to'lish, so'na boshlash va o'lish kabi fiziologik jarayonlar xos, ushbu jarayonlar "Da'vat va javob" prinsipiga amal qiladi, deb hisoblaydi.

"Yan" va "in" iboralarini A.Toynbi qadimgi Xitoy naturfalsafasi va mifologiyasidan olgan. Ushbu ikki qarama - qarshi tomon bir - birini to'ldirib, bir - birini taqozo etib keladi, ijtimoiy -tarixiy jarayonlar esa yan va in o'rtasidagi munosabatlar ifodasidir. Goho A.Toynbi "Ketish va Qaytish" iboralarini prinsip darajasiga ko'taradi [12].

Tarixiy xotira nafaqat sivilizatsiyalar, madaniyatlarda, eng avvalo ularni yaratgan, harakatga keltirgan ijodiy kuchlar – "ijodkor shaxslar", irq, millatlar hayotida yashaydi. A.Toynbi, ijodkor shaxs o'zi yashayotgan muhitda zarur imkoniyatlar topolmagach, uni tark etadi, keyinchalik esa yangi ijtimoiy tajribalar bilan muhitiga qaytib keladi va sivilizatsiyani boyitadi. U Ibn Xaldunning "insonga o'z borligidan qochish va darveshlik kiyimiga o'ranish xos, bu bilan u o'zini bir onga bo'lsa - da, begunoh sezadi. Shu tarzda ruh, jismdan ko'tariladi, kishilar uchun mo'ljallangan muhitdan yuksaladi", degan so'zlarini keltiradi.

U, Muso, Iso, Muhammad, Budda, Konfutsiy, avliyolar Ignatyi Loyola, Pavel "o'z muhitidan chiqib, ilohiy

kuch da'vatiga muvofiq, qalban, fikran va muqaddas g'oyalarga boyib qaytgan" deb ko'rsatadi. Shuning uchun A.Toynbi, "tarixni jamiyat, kishilar emas, balki ayrim shaxslar yaratadi", [13].deb yozadi.

Teologik yondashishni salbiy xodisa sifatida qarashdan biz yiroqmiz. Tarixiy xotira fenomenga oid, diniy konsepsiyalar insonning ma'naviyatiga ijobiy ta'sir etsa, uni yangi fikrlar, g'oyalar bilan boyitsa, biz din va diniy konsepsiyalardan unumli foydalanish yo'llarini izlashimiz dardor.

Ekzistensial yondashuvni biz N.A.Berdyayev va K.Yaspers asarlarida kuzatamiz. Aynan ushbu faylasuflar tarixni anglashga ekzistensial yondashishni boshlab berdilar va tarixiy xotira, tarixiy ong, tarixiy borliqni yangicha, o'ziga xos tarzda talqin qildilar.

N.A.Berdyayev o'zining "Tarixning mohiyati" asarida yozganidek, insoniyat tub o'zgarishlarga, fojialarga, katastrofaga duch kelganida tarixni kayta o'rganishga ehtiyoj sezadi, tarixiy xotiraga murojaat etishga majbur bo'ladi. Yangi ijtimoiy - tarixiy voqelik, davr fojia, katastrofa sifatida qabul qilinadi, fikrlar rang - baranglashib, tarixiy ong, tafakkur "ikkilanish orqali" yangi ko'rinishga o'tadi[13]. U tarixiy xotira shakllanishini uch davrga bo'ladi. Birinchi davrda aql, idrok, shaxs ma'lum bir ijtimoiy - tarixiy davr qo'ynida bo'ladi. Mavjud konsepsiyalar tarixiy ong, tafakkur sifatida qabul qilinadi, aslida ularda qotgan qarashlar hukmrondir. Aynan ushbu davrda tarix falsafasini boyitish, tarixiy xotirani asrash lozimligi real ehtiyoj sifatida qabul qilinadi va anglanadi. Uchinchi davr "tarixiylik"ning ichki sirini anglash, unda kechayotgan jarayonlarni tarixiy xotiraga kiritish, ro'y bergan va shakllangan yangi ijtimoiy - tarixiy voqelik tarixiy ong, idrok, xotira "sintezidan o'tkazish" bilan bog'liqdir.

Xulosa va takliflar. Yangi tarixiy bosqichlarni va ular haqidagi tarixiy ong, tarixiy tafakkur va tarixiy xotiraning shakllanishini yuqoridagicha tasavvur qilish mumkin. Yangi tarixiy xotira o'zidan oldingi, hatto u konservativ, qoloq, g'ayrihayotiy bo'lganida ham, oldingi bosqichlar ta'siridan xoli holda, alohida yuzaga kelmaydi, ya'ni o'zining tarixiy negiziga ega. Tarixiy xotira inson va jamiyat hayotining ajralmas qismi, ijtimoiy mavjudlikning substansional mohiyatidir. Xalq, millat, inson va jamiyat mavjud ekan tarixiy xotira ham mavjud bo'ladi. Biroq, ayrim obyektiv va subyektiv tazyiqlar sababli tarixiy haqiqat toptalishi, buzib ko'rsatilishi, tarixiy ong chalg'itilishi va tarixiy xotira noto'g'ri shakllantirilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. - СПб: Питер, 2007. С. 11- 12.
2. Кант И. Сочинения в шести томах. Том 2. - Москва:Мысль, 1964. С. 392.
3. Norqulov D. T., Qorobayeva D.D. Tarixiy-madaniy meros va milliy o'zlikni anglash. - Toshkent: "Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uy", 2022. 7-8 b.
4. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. - СПб: Питер, 2007. С. 12).
5. Хосе Ортега и - Гассет. Дегуманизация искусства. - - Москва.: Искусство, 1991. - С.47.
6. Uve Gartenshleger. Tarix va o'zlikni anglash yoki insonga tarix nega kerak ? / Tarix va o'zlikni anglash:O'zbekistonda va Germaniyada tarixni yoritish. – Toshkent.: Gyote instituti, 2008. - 28 b.
7. Гречко К.Г.Концептуальные модели истории. - - Москва: Логос, 1995. - С. 8 - 9.
8. Лосев А.Ф.Мифология и античный символизм.-Москва:b Прогресс,1991.С.286.
9. Тойнби А.Постижение истории.-- Москва.:Прогресс,1991. С.286.
10. Тойнби А. Постижение истории. -- Москва: Мысль, 1990.С.254.;Тойнби А.Цивилизация перед судом истории.-- Москва:Родос, 2004-С.182-187
11. Бердяев Н.А.Смысл истории.-- Москва:Мысль,1990-С.5.